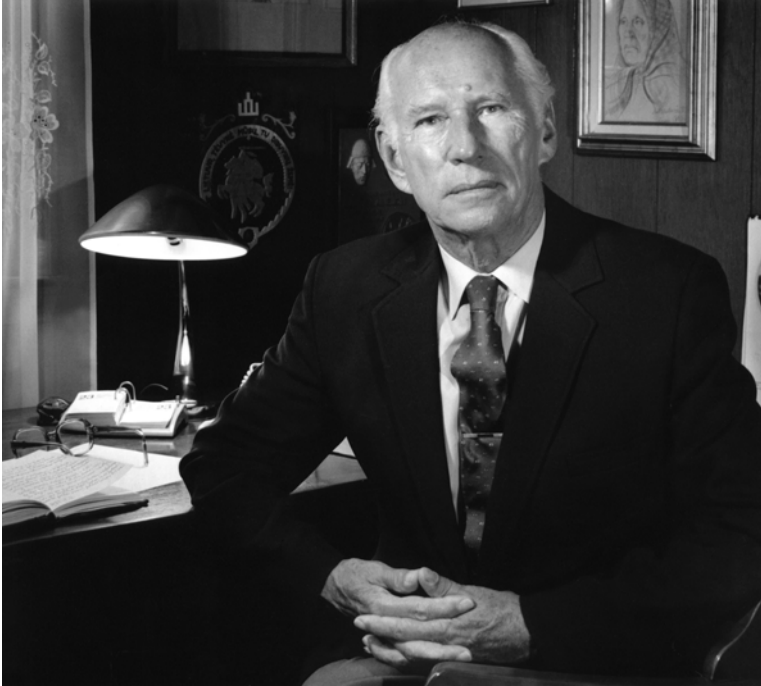

Stasys Santvaras*

Vytautas Kubilius

*Stasys Santvaras
savo namuose
Bostone.
K. Daugėlos nuotr.
Iš S. Santvaro
brolijos archyvo.
KAVB*

Retam lietuvių rašytojui išpuolė tokia lemtis: ištisus septynis dešimtmečius plėsti savo plunksna literatūros dirvonus, išlikti pastebimam, ginčijamam, reikšmingam. Reto skambumo jo biografijos duomenys: Lietuvos kariuomenės savanoris, Klaipėdos sukilimo dalyvis. Priklauso tai kartai, kurią pasišaukė prisikelianti iš mirusiųjų Lietuvos valstybė, apvilko kareivio miline, o pasikui pasiuntė į mokslus užsienin ir atvėrė savo spaudos puslapius pirmiesiems kūriniams. Valstybės žlugimas tos kartos – nepriklausomybės augintinių – gyvenimą perkirto pusiau: kam į Sibirą, kam į Vakarų, kam šlovinti „Stalino saulę“.

Stasys Santvaras (tikr. Zaleckis) gimė 1902 m. gegužės 27 d. Rūsteikonių kaime. Po keturių dienų kunigo F. Rudakio buvo pakrikštytas Seredžiaus bažnyčioje kaip valstietės Domicelės Zaleskos (Залеская) „neteisėtai gimęs“ kūdikis. Krikšto tėvai – Stanislovas Ivanovskis ir našlė Marija Voitkaitienė¹.

*Straipsnis aprobuotas serijos „Lietuvos valsčiai“ Mokslo darbų komisijos. Leidyklai įteiktas 2002 04 18.
¹LVIA, f. 669, ap. 9, b. 114, p. 50.

1924 m. balandžio 27 d. Seredžiaus klebono Šovio išduotame metrikų knygos išrašė nurodyta ta pati data, bet kita gimimo vietovė – Motiškių k. Pažeisti ir papildyti gimdytojų duomenys: tėvai – Stasys ir Domicelė Gerulaitytė Zaleskiai (LCVA, f. 330, ap. 3, f. 4b17, p. 3). Nauja gimimo vieta ir tėvo vardas perkeltas iš tais pačiais metais užregistruotos Antaninos (Stanislovo ir Domicelės (Povilaitytės) Zaleskių dukters) gimimo metrikų. Iš 177 naujagimių, užregistruotų 1902 m. Seredžiaus metrikų knygoje, 10 buvo „neteisėtai gimę“. Rūsteikonių kaimo žemės savininkų sąrašė, sudarytame 1909 m., taip pat į vienkiemius besiskirstančių ūkininkų 1911 m. sąrašė nebuvo Domicelės Zaleskytės pavardės (LCVA, f. 1250, ap. 3, b. 2272, p. 38, 57, 212). Tarnybinėse anketose bei dokumentuose Santvaras pasirašinėjo pagal 1924 m. išduotą metrikų išrašą, tik kitaip rašydamas savo pavardę – Zaleckis Stasys, Stasio (LLMA, f. 101, ap. 4, b. 179, p. 1–4; LCVA, f. 330, ap. 3, b. 4b17, p. 2).

Namuose buvo pasakojama apie 1831 m. sukilimą, kuriame dalyvavo proseneliai, apie rusų kariuomenės 1863 m. sugriautą tėvoniją, vadinamą Santvaryne. Legendomis apgaubti Seredžiaus senkapiai ir milžinkapiai. Į Palemono kalno viršūnę vaikai net bijodavo įkopti („Vidurdienį po žeme suskamba varpai“²).

„Kai buvau vaikas, paauglys ir jaunuolis – mano kraštas šauniai ir gražiai dainavo, melodingai ir jautriai“³, – prisimena poetas. Į „lietuviškus vakarus“ Belvederio dvaro daržinėje suplaukdavo iki 2000 žiūrovų. Stasio Šimkaus vadovaujamas choras pravirkdydavo kaimo žmones Maironio giesmėmis „Už Raseinių, ant Dubysos“, „Graži tu mano, brangi tėvyne“. Poeto motina turėjo gražų balsą, mokėjo arti 300 dainų. Ji perdavė vieninteliui savo sūnui muzikinę klausą ir melodingo žodžio pomėgį.

Stasio Santvaro
motina

Baigęs Seredžiaus dviklasę mokyklą, 1915 m. rudenį būsimasis rašytojas išvyko į Vilnių. „Ryto“ draugijos lietuviškoje gimnazijoje tapo „artistu“ – kiekvienos šventės proga deklamuodavo Maironio eilėraščius. Pats ėmė eiliuoti ir buvo prirašęs storą sąsiuvinį, dovanotą klasės auklėtojo dailininko Antano Žmuidziničiaus. Iš badmiriaujančio Vilniaus parėjo pėsčias į Rūsteikonis, parsinešdamas maironiškų eilėraščių sąsiuvinį. Mokslus tęsė Kaune „Saulės“ ir „Aušros“ gimnazijose, jau pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui. 1919 m. sausio 11 d. su būreliu šaunių gimnazistų septyniolikametis vaikinys išėjo savanoriu į Lietuvos kariuomenę. Dalyvavo mūšiuose su bolševikų armija, slenkančia Kauno link. Buvo sužeistas. Pusantrų metų ištarnavo antrajame pėstininkų pulke ir išėjo atsargon vyr. puskarininkio laipsniu, 1920 m. balandžio 2 d. baigęs instruktorių mokyklos pirmąją laidą⁴. Vos sugrįžusį į mokyklos suolą kareivį pašaukė Šaulių sąjunga naujai akcijai – telkti patikimų savanorių būrelius Klaipėdai vaduoti. Prikalbino savo artimuosius draugus literatus – Antaną Rimydį, Augustiną Gricių, Alfonsą Braziulį. 1922 m. gruodį savanoriai buvo atvežti traukiniu į Klaipėdos krašto pasienį. Be kautynių užėmė Bajorų geležinkelio stotį. Santvaras pateko į Savanorių vado štabą, paskirtas intendanto pareigoms. Demobilizuotas 1923 m. kovo mėnesį.

Vėl mokosi – ši kartą brandos atestato kursuose kariams. Dvejus metus lanko Tautos teatro vaidybos studiją. Tvarko Tautos teatro ir Vilkolakio administraciją, grimztančią į skolas. Kartu su A. Griciumi dirba „Eltoje“. Rašo eilėraščius. Vasarą keliasi saulei tekant ir kopia į Aleksoto šlaitus (apačioje Nemuno juosta, Neris, Kauno pilies griuvėsiai) – čia lengviausiai gimsta eilėraščiai. „[...] Aleksoto šlaite aš parašiau žymią dalį eilėraščių, kuriuos panaudojau „Saulėtekio maldose“⁵, – prisimins poetas.

Pirmieji Santvaro eilėraščiai išspausdinti 1921 m. rudenį dienraščio „Lietuva“ kultūriniame priede „Sekmoji diena“, kurį redagavo Faustas Kirša. Jie buvo artimi paties redaktoriaus kūrybai savo simboline stilistika. Pradedantis poetas nesusiviliojo maištaujančiu avangar-

²Santvaras S. *Buvimo pėdsakai*, Cleveland, 1983, p. 59.

³Santvaras S. *Kasdieninė lietuvių duona*, Kaunas, 1996, p. 194.

⁴LCVA, f. 330, ap. 3, b. 4617, p. 5; f. 1446, ap. 1, b. 33, p. 22.

⁵Santvaras S. [Vietoj autobiografijos], *Egzodo rašytojai*, Vilnius, 1994, p. 661–662.

du, nors gyveno viename kambarje su keturvėjininku A. Rimydzium, draugavo su Juozu Tysliava, – „tramvajų“ ir „radijo lakštingalų“ dainiumi, lankėsi porą kartų Kazio Binkio „paldieninkuose“, kur buvo skaitomi himnai plerpiančiam „taksomotorui“ kosmoso viduryje. Santvaras ėjo į poeziją pilnas pamaldžios rimties kaip į šventyklą, kur bus ieškoma „Aukštosios Esmės“, o „žvaigždynų gelmės“ bylos apie dieviškąją begalybę. „Mes skrendame giedodami Dievybei maldą“, – rašė poetas. Pirmajame eilėraščių rinkinyje „Saulėtekio maldos“ (1924) jis, kaip ir kiti simbolistai, jautėsi esąs tik mediumas tarp žemiškosios ir dangiškosios sferų, išsinėręs iš konkrečios aplinkos ir besiveržiąs į aukštybes, kur spindi „Tiesa ir Meilė“. Mano broliai, „nusiivilkę belaisvių rūbus“, taip pat žengia „į dienojančią aušrą“. Mes iškėlėme „laisvės vėliavą“ griuvėsiuose, ir prasidėjo „atgimimo diena“. Optimistinis veržlumo judesys išpaustas į tvirtą ritmiką brėžinių, sakinių simetrijas ir pakartojimus. „Pakilk, jauna širdie, gelmėn melsvų padangių, / Pakilk, kur amžina šviesos žara“⁶. Patetiška savijauta išilieja į bendrų kategorijų ir abstrakčių gamtos įvaizdžių sam-

Stasys Santvaras
Kaune. 1923 m.
Iš S. Santvaro
brolijos archyvo.
KAVB

plaikas, kurios skamba majestotiškai kaip ir Vinco Mykolaičio-Putino lyrikoje. „Aš tik skristi, it sakalas, troškau tada, / Aš tik didis dvasia, tartum aras dausų / Mirguliuojančių erdvę, žvaigždynų gelmes / Su dainuojančiais vėjais pasiekti norėjau...“⁷ Jaunas poetas tebesvyravo, glausdamasis tai prie Putino valingų ritmų, tai prie Balio Sruogos melodingai išdainuotos eilutės („Tolių toly tolimam / Tarp kalnynų, tarp arų...“). Nedrįso atsiduoti intymiam emocijūmumui kaip Salomėja Nėris („ilgą laiką buvom geri draugai“), o simbolizmo nubrėžtai refleksinės lyrikos kryptį stokojo vidinio konfliktškumo.

Raginamas vaidybos studijos dėstytojų Antano Sutkaus ir Boriso Dauguviečio, jaunas poetas ėmė rašyti eiliuotus dramos kūrinis, prieštaraudamas „Vilkolakiui“ – politinių aktualijų teatrui, kurį pats administravo. Vėlgi liko ištikimas simbolistams, tęsdamas jų pamėgtą poetinių misterijų žanrą. Jo kūrinuose – „Saulytė“ (1923), „Minių mylimoji“ (1926) – veikia Baltosios ir Tamsiosios Dvasios, Miško Tyla ir Jūra, pasirodo burtininkas – požemių valdovas, prasmenga karaliaus pilis, o dvariškiai virsta akmenimis. Nežinomybės ir grėsmės nuotaika neperauga į bręstančio konflikto kulminacijas, o liejasi skambiais personažų monologais, gana nepriklausomais vienas nuo kito, bet pakankamai poetiškais ir melodingais. „Jau vakaras vėlus... / Dangus užsidegė visas žvaigždes / ir jų miniai iškėlė skaištųjų mėnulį...“⁸ Abiejų misterijų leitmotyvas – meilės vienkartiškumas kaip dangiškoji Baltųjų Dvasių dovana, fatališka meilės ir mirties jungtis – buvo perimtas iš simbolistinės poezijos ir dramos (Aleksandro Bloko „Nepažįstamoji“). Tas leitmotyvas trūkinėjančiu siūlu rišo statiškos kompozicijos solines „partijas“, kandžiai išjuoktas B. Sruogos straipsnyje „Purgatorium“ (1925). Iškilmingą misterijų tonaciją („stilius pripūstas“, pasak B. Sruogos) autorius bandė suminkštinti liaudies dainų malonybiniais žodeliais (bernužėlis,

⁶Santvaras S. *Saulėtekio maldos*, Tilžė, 1924, p. 56.

⁷Ten pat, p. 38.

⁸Santvaras S. *Atlantida*, Kaunas, 1997, p. 301.

šelmuzėlis, tėvelis sengalvėlis), kurie detonavo alegorijų ir katastrofinio veiksmo aplinkoje („*tiesiog einu į tamsą*“).

Folklorizuota liaudies dainų ir vestuvinių oracijų stilistika natūraliau prigijo pjesėje „Žvejai“, pakrypusioje labiau į tradicinę buitines dramos sandarą. Poetinė metaforų ir palyginimų kalba („*jūra verkte verkia*“) neatsiplėšia į savarankiškus monologus, o prilimpa prie konkrečios veiksmo situacijos. Grėsmės nuojauta, perimta iš misterijų kaip paslaptingas nežinomybės fonas („*Ar tu nieko neįauti? Ir jokio įspėjancio balso negirdi?*“⁹), čia motyvuojama jūros audra, kuri gana ekspresyviai pavaizduota sąlyginio teatro priemonėmis (blykčioja žaibai, girdėti vaikų aimana, tamsia pakrante laksto moterys). Audra tampa veiksmo ašimi: jaunas žvejys tuoj po vestuvių išplaukia į jūrą ir vos nežūna, o jo žmona, apimta nevilties, ketina nusiskandinti. Laimingą pabaigą lemia optimistinis autoriaus pasaulėvaizdis: jis viltingai teigia gyvenimo tęstinumą ir pergalingą meilės grožį. Poetizuojantis santykis persmelkia ne tik psichologinį piešinį, kuris šviesėja, netekdamas kontrastinių spalvų, bet ir buitines aplinkybių, papročių, šiokiadieniškų dialogų klodą, kuris taip pat darosi šventiškas. Mažorinė gama taps būtina jo dramos kompozicijai, kuri vis labiau linksta į muzikinių formų toniškumą – „*be rimto, be šovinio turinio*“. Pastatyta B. Dauguviečio 1926 m. Kauno valstybės teatre ši jauno rašytojo melodrama su kubistinėmis dekoracijomis patyrė „*tobulą nepasisekimą*“, pasak autoriaus, ir po kelių spektaklių dingo iš teatro afišų. „*Žinau, tai buvo netobuli veikalai, pilni net tokių klaidų, už kurias reikėtų pasturgalin įkrėsti*, – rašė po daugelio metų A. Gričiui. – *Bet ... juk tai mano jaunystės darbai. Tos jaunystės, kurios nei pakartosi, nei prisišauksi*“¹⁰.

Įsitraukęs į „laikiniosios sostinės“ literatūrinį gyvenimą (V. Mykolaitis-Putinas pagarbiai spausdina jo eilėraščius ir dramos fragmentus „Židinyje“; Boriso Melngailio dvare laimi konkursą – kas parašys geriausią eilėraščių per 15 minučių), Santvaras ryžtasi tapti dainininku profesionalu. Aukštas ir lieknas, skaistaus veido vyras itin tiko operinėms tenoro partijoms. 1926 m. įstojo į Klaipėdos konservatoriją, kur S. Šimkus aukštai įvertino jo nepralavinto balso galimybes. 1927 m. gavo Švietimo ministerijos stipendiją ir išvyko į Milaną. Ligi 1932 m. Frescobaldi institute mokėsi dainavimo meno, lankė italų kalbos ir literatūros paskaitas. La Scalos teatre, diriguojant garsiajam Artūriui Toscanini, klausydavo muzikos nutirpęs – „*jei kas badytų adata, neįautstum*“¹¹. Rašydavo korespondencijas ir straipsnius „Lietuvos aidui“ kaip nuolatinis dienraščio korespondentas.

Nuo 1932 m. rudens Santvaras – Kauno operos teatro „*III eilės artistas-kandidatas*“. 1934 m. sausio 1 d. skiriamas „*III eilės artistu su 400 Lt pagrindinio atlyginimo*“¹². Dainuoja „Grašinos“, „Radvilo Perkūno“, „Boriso Godunovo“, „Demono“ (kartu su J. Mažeika ir M. Rakauskaite), „Otelo“ ir „Lakmė“ (kartu su K. Petrausku) spektakliuose. Scenoje labai jaudindavosi (kartą pamiršo net tekstą), bet publika palaidėdavo jo arijas aplodismentais. 1937–1938 m. sezone Santvaras „*keliamas operos kalbos taisytojo pareigoms eiti*“¹³. Atlyginimas – 500 Lt. Nuo 1939 m. birželio 19 d. skiriamas Operos repertuaro komisijos nariu. Jam tenka atnaujinti jau dainuojamų operų – „Rigoletto“, „Ma-

⁹Santvaras S. *Žvejai*, 1942, p. 60.

¹⁰Stasio Santvaro laiškas Augustinui Gričiui, laiškas 1962, rugsėjo 13, *Metai*, 1993, nr. 6, p. 133.

¹¹Santvaras S. Atsiminimų fragmentas apie komp. Stasį Šimkų, *Dešimtoji pradalgė*, 1980, p. 17.

¹²LLMA (*Lietuvos Literatūros ir meno archyvas*), f. 101, ap. 4, b. 179, p. 1–2.

¹³LCVA, f. 59, ap. 4, b. 1632, p. 180.

dam Butterfley“, „Tosca“, „Romeo ir Julija“ – literatūrinius tekstus ir versti statomų operų – „Don Juan“, „Figaro vestuvės“, „Otelo“, „Minon“, „Bohema“, „Parduotoji nuotaka“, „Kunigaikštis Igoris“, „Vilius Telis“ – libretus. Itališkų operų išstobulinta muzikinė kalba vertė „kategoriskai“ ieškoti adekvačių žodžio prasmės ir muzikinės frazuotės derinių, remtis dvibalsiais ir grynaisiais priebalsiais, kurie „*sudaro kalbos skambumo pagrindą*“, pasak Santvaro¹⁴. Pats dainininkas ir poetas, jis gerai jautė kiekvieno skiemens skambesį. Tad Operos solistai nuolat prašydavo išversti savo koncertams F. Schuberto, R. Schumano, J. Bramso, K. Debussy dainas. Kompozitoriai meldė libretų savo kūriniais. Jis rašo eiliuotus tekstus S. Šimkaus operai „Pagirėnai“, Juozo Pakalnio baletui „Sužadėtinė“, Jurgio Karnavičiaus operai „Eglė“, Antano Račiūno operai „Atlantida“. Vėliau Santvaras pasakys, kad artimesnė pažintis su muzika jam buvo „*palaiminga būties dovana*“¹⁵.

Muzikalumo paieškos (originalo muzikinė frazė kartais iškildavo kaip „*neįveikiama tvirtovė*“) veikė ir originalią Santvaro kūrybą. Naujuose eilėraščių rinkiniuose „Pakalnių debesys“ (1936), „Giesmės apie saulę ir sielą“ (1939) atsirado romano ir noktiurno tipo kūrinių. Sąmoningai siekiama atskiro žodžio, posakio, eilutės skambumo, akcentuojant dvibalsius ir ilguosius balsius („*Ir man prisimena lelijos baltos / Prie upės mėlynos*“¹⁶). Iš muzikos perimtas grakštus intonacijos bangavimas formuoja eilėraščio melodiją kaip visos kompozicijos ašį. „*Aš einu su daina / Iš namų į namus, / Ir matau, kur diena / Mano laivą nupūs*“¹⁷. Nuo simbolizmo alegorijų poetinė kalba krypo link plastinio konkretumo, kuri neoromantikai įvedė kaip šiuolaikinės lyrikos normą. Dar išlikusį abstraktų temiškumą ardo spontaniškas emocinis judesys ir aštrus vaizdo kirtis. „*Tu – gyvenimas – šuo pasiutęs, / Ir aš, kurs tave gyvenu*“¹⁸. Susidaro vientiso vidinio vyksmo grandinė: užsimezga emocinis įvykis, jis plėtojamas iki kulminacijos ir užsklendžiamas atsikartojančia strofa. Suskamba viena kita dramatiška gaida, pirmiausia meilės eilėraštyje: „*Baisus tas tuščias vakaras / Be jokių žiburių, / Kur eiti, kad visi namai išvaikščioti, / Kur pasidėt, kai nieko neturiu?*“¹⁹ Lietuviško gamtovaizdžio realijose užgęsta kosmoso beribiškumas, lieka tik miglotas ilgesys ir susimąstymas, – kodėl tokia daiktų tvarka, – tyliai šviečiantis iš plastiško vaizdo tėkmės. „*Kokias tu pareigas eini, / Mažasis vabalėli? / Nurims audra, prašois tamsiam slėny, – / Kur brisi tu per šlapią smėlį?..*“²⁰ Santvaras artėjo į neoromantikų pozicijas – jų dainingą ir plastišką formą, jų gaudų kalbėjimą apie gimtąją žemę ir Europos saulėlydį („*Jau bilda ratai pragaro vežimų – / Išves jie gyvastį ir saulę pamario šalies*“²¹). Tose perėjose tarp simbolizmo ir neoromantizmo ir susidarė savitas Santvaro lyrikos branduolys, jungiantis poetinį pakilumą ir intymią tonaciją, santūrią refleksiją ir deklamacinį mostą.

Muzikinės formos, patraukusios refleksyvų Santvaro eilėraščių dainiškumo link, skverbėsi ir į dramos kūrinių. Pjesė „Kaimynai“ (parašyta 1942 m.) artima operos libretui iliustratyvinėmis scenomis ir epizodų atsišakojimais: rugiapjūtės pabaigtuvių apeigos, piršlio oracijos, senelės pasaka, jaunimo bruzdesys. Kaimynų pykčių ir nesusipratimų siužetas, varijuojamas su atlaidaus komiškumo priegaide ir užsibaigiantis vestuvių po-

¹⁴Santvaras S. *Kasdieninė lietuviybės duona*, p. 188.

¹⁵*Ten pat*, p. 186.

¹⁶Santvaras S. *Pakalnių debesys*, Kaunas, 1936, p. 110.

¹⁷*Ten pat*, p. 110.

¹⁸*Ten pat*, p. 66.

¹⁹*Ten pat*, p. 128.

²⁰Santvaras S. *Giesmės apie saulę ir sielą*, Kaunas, 1939, p. 9.

²¹*Ten pat*, p. 78.

kyliu, silpnai tesukabina kaimo buitės scenas, kurios turi iškelti nepriklausomybės metais išprususio kaimo grožį. Idiliškas piešinys ir idiliška tonacija buvo perimta iš komišku operų, kaip ir poetizuoti aukšto tono personažų dialogai („*Visi jo mėginimai bus bergždi ir bevaisiai. Kaip obels žiedai, žaibo nudeginti*“²²). Vėliau savo draugui A. Gričiui autorius aiškinosi, kad „*toji mano pjesė buvo bičiuliškas protestas prieš P. Vaičiūno dramaturgiją, ypač jo vaizduojamus kaimo žmones (mano išmanymu, B. Dauguviečio sukerėplintus)*“²³.

Santvaras ieško sujauktame pasaulyje idealaus prado, jį teigia ir poetizuoja („*Tegul ateina Tavo meilė mūsų meilėn*“²⁴). Tik pjesėje „*Moterų santarvė*“ (parašyta 1943 m.) teigiamaoji programa – „*aš tikiu, kad mūsų laikų moteris gali ir save, ir visą žmoniją perauklėti*“²⁵ – palydima komišku scenų ir komišku dialogu. Jaunos architektės teatro rūmų projektas pripažįstamas pačiu geriausiu, bet negali būti užbaigtas ir realizuotas be vyro pagalbos. O feminisčių sąjunga neišleidžia vyrų į savo tarpą, niekindama jų padermę. Feministės kaltina šių laikų vyrus, kad jie „*pavirto žudikais ir žvėrim*“, kad atima iš moters – „*pasaulio motinos*“ – jos vaikus ir nužudo, kad trukdo moterims atlikti „*didelių darbų ir žygių*“. Bet paslapčiomis feministės ieško meilužių. Pjesės komizmas grindžiamas programinių šūkių ir konkrečių veiksmų kaktomušomis. Tik kūrinio pabaigoje į apibrėžtą moters erdvę įžengia vyras, nes „*jokia moterų galybė negali pastatyti to rūmo, kurį pastato vyras ir moteris – tie du viso pasaulio architektai...*“²⁶

Idealumo potroškiai ir romantizuota savimonė lenkė Santvarą į krikščioniškąją literatūros sparną, kur jo kūryba susilaukdavo teigiamų atsiliepimų („*Židinio*“ recenzijos). Gyveno marijonų namuose Ugniagesių gatvelėje, nuolat susitikdamas su Juozu Ambrazevičiumi ir Antanu Vaičiulaičiu – gretimų kambarių nuomininkais. Ateidavo dienraščio „*XX amžius*“ bendradarbiai, teologijos–filosofijos studentai, ir J. Ambrazevičiaus kambaryje vykdavo smarkios diskusijos, buvo skaitomi eilėraščiai ir dainuojama. Rašytojų, teatrologų, dailininkų, filosofų būrelis vokiečiųmečiu rinkdavosi kas mėnesį svarstyti Lietuvos problemų vis kitame bute, kad nesukeltų įtarimo. Santvaras buvo mėgiamas menininkų bendruomenės: J. Ambrazevičius jį šaukdavo „*Staseliu*“; F. Kirša ir M. Rakauskaitė pietaudavo su juo „*Pienocentre*“, kur turėjo atskirą stalą; solisto Antano Kučingio, kompozitoriaus Antano Račiūno, dirigento Vytauto Marijošiaus šeimos vasarodavo jo dviaukščiame namelyje ant Baltijos jūros kranto. Santvaras, kaip savanoris, 1937 m. buvo gavęs 14 ha žemės Palangos valsčiuje, Vilniškėje, kur pasistatė namą ir vieną laimingą vasarą praleido su jaunute žmona Operos soliste Juze Augaityte, kurią buvo vedęs 1938 m., bet greitai išsiskyrė²⁷. Su kompozitoriumi Stasiu Šimkumi tapo likimo draugais: 1941 m. pavasarį sovietinių komisarų buvo apkaltinti sabotažu (operoje „*Pagirėnai*“ stigo raudonų vėliavų) ir laukė išvežimo... Galbūt J. Ambrazevičiaus, Laikinosios vyriausybės vadovo, rūpesčiu 1941 m. rudenį Santvaras buvo paskirtas Kauno dramos teatro dramaturgu. Kauno burmistro 1943 m. spalio 9 dienos įsakymu tapo Jaunimo teatro direktoriumi (atlyginimas 280 RM)²⁸.

Istorinių sukrėtimų metu drama Santvarui atrodė tinkamiausias žanras išreikšti dviejų pradų kovą pasaulyje. „*Ypač nūdien, kai taip sunku įspėti, kas*

²²Santvaras S. *Kaimynai*, Kaunas, 1944, p. 33.

²³Stasio Santvaro laiškas Augustinui Gričiui, laiškas 1971, birželio 8, *Metai*, 1993, nr. 6, p. 143.

²⁴Santvaras S. *Pakalnių debesys*, p. 33.

²⁵Santvaras S. *Atlantida*, p. 171.

²⁶*Ten pat*, p. 224.

²⁷LLMA, f. 101, ap. 4, b. 179, p. 2–3.

²⁸LLMA, f. 343, ap. 5, b. 62.

*laimės: ar tas, kuris žmogų sulygino su gyvuliu, ar tas, kuris tiki žmogų laisvą, nevaržomą ir tikintį ne medžiagos, bet dvasios pergale*²⁹, – rašė, sveikindamas Juozą Grušą, kuris parašė, jo įkalbėtas, savo pirmąją dramą „Tėvas“. Jaunimo teatras bus „rimtas dramos teatras“, kuris sieks, pasak jo vadovo, „kurti sveiką, taurų, drausmingą ir pozityvų žmogų“ ir bandys išvelgti „lietuvių sielos gelmėn“³⁰. Įkuria teatre vaidybos meno studiją, kurią „privalo lankyti visi Teatro aktoriai ir aktoriai-kandidatai“³¹. Pats čia dėsto lietuvių kalbos tartį, o Jurgis Jankus – teatro istoriją, pakviestas nuo 1944 m. pradžios būti teatro dramaturgu³². Netrukus šio teatro scenoje G. Hauptmanno „Hanelės“ spektaklyje debiutuos talentinga aktorė ir būsimoji romanistė Birutė Pūkelevičiūtė.

Pats Santvaras pirmą kartą susilaukia pasisekimo kaip dramaturgas – melodrama „Žvejai“ (režisierius Petras Kubertavičius, 1942 m.) Kauno dramos teatre buvo suvaidinta 50 kartų (pastatyta taip pat Latvijoje ir Estijoje), etnografiškai stilizuotas vodevilis „Kaimynai“ (režisierius Juozas Monkus, 1943 m.) išsilaikė iki 1944 m. vasaros ir buvo išleistas atskira knyga. Santvaras tapo teatro žmogumi – augte įaugo į jo laisvą bendriją ir kibirkščiujančią atmosferą. Atsidūręs egzode, skaudžiausiai išgyveno teatro praradimą. „*Nebeturiu teatro, tai neberašau ir scenos veikalų. Ir tai sudaro tokį vidinį stovį, kuris daugiausia ėda mano širdį. Kartais, kai į tuos asmeninius nuostolius nugarimztu, jaučiuosi lyg būčiau dienos metu apiplėštas*“³³, – skundėsi A. Gričiui.

1941 m. žiemą Sovietų pasieniečiai sudegino Santvaro namelį, stovėjusį prie pat Vokietijos užgrobtos Klaipėdos krašto sienos. Pribloškė jaunystės draugo A. Gričiaus šeimos deportacija („*aš kelis kartus bėgau į savo brangaus kaimyno butą, bet atsiskyrimas jau buvo įvykęs ir neatšaukiamas*“³⁴). Tad nesiryžo pasilikti Lietuvoje, grįžtant sovietų armijai. 1944 m. liepos 13 d. kartu su žmona Elena Stase Valiukaite (santuoka įregistruota Kauno metrikacijos biure 1941 m. liepos 1 d.³⁵), penkių mėnesių sūneliu ir Stepo Zobarsko šeima patraukė per Jurbarką, Smalininkus, Tilžę į bombarduojamą Vokietiją. Apsistojo Schwarzwaldo slėnyje, Bühlertalio miestelyje, kur dirbo ginklų fabrike, tikėdamasis vėliausiai po pusmečio grįžti į namus („*ateis anglai ir amerikiečiai atstums atgal rusus*“³⁶). Pasibaigus karui, atsidūrė prancūzų okupacinėje zonoje. Buvo išrinktas Ditterswellerjyje susibūrusios lietuvių tremtinių bendruomenės pirmininku. 1945 m. persikėlė į Tübingeną. Kaip čia mums „*nesušalti ir nesuakmenėti dabarty*“, – svarstė poetas. Turime palaikyti vienas kitą svetimoje žemėje ir rūpintis lietuvių kultūros tęstinumu, kad pasaulyje būtų girdimas tautos balsas.

Santvaras, atviras, širdingas ir komunikabilus žmogus, ėmėsi iniciatyvos atnaujinti Lietuvių rašytojų draugijos veiklą. 1946 m. sausio 25–26 dienomis Tübingene įvyko suvažiavimas, kur jis buvo išrinktas draugijos pirmininku. Po metų Augsburgėje sušauktame suvažiavime vėl buvo perrinktas pirmininku. Jis mokėjo gesinti konfliktų kibirkštis, prisitaikyti prie daugumos, o svarbiausia – dirbti „*kaip švabų jautis*“, pasak Pulgio Andriušio³⁷.

²⁹S. St. Juozas Grušas žengia į teatrą, *Ateitis*, 1944, vas. 12.

³⁰K. M. S. Jaunimo teatro keliai ir siekiai, *Ateitis*, 1943, lapkr. 6.

³¹*Ten pat.*

³²*Ten pat.*

³³Stasio Santvaro laiškas Augustinui Gričiui, 1962 rugsėjo 13 d. laiškas, *Metai*, 1993, nr. 6, p. 134.

³⁴*Ten pat.*, p. 132.

³⁵LLMA, f. 343, ap. 5, b. 62, p. 3.

³⁶Santvaras S. *Kasdieninė lietuvių gyvenimo duona*, p. 90.

³⁷Pulgio Andriušiaus laiškas Antanui Rimydžiui 1947, liepos 7, *Dešimtoji pradalgė*, 1980, p. 208.

Jam pavyksta sutelkti skirtingų kartų ir įsitikinimų rašytojus į metraščių „Tremties metai“ (1947). Pavyksta atnaujinti literatūrinių premijų skyrimą egzodo rašytojams. Suburia literatūrinį kvartetą (P. Andriušis, B. Brazdžionis, A. Gustaitis, S. Santvaras), kuris su savo skaitymais keliauja per pabėgėlių stovyklas, žadindamas žmonių dvasią – valstybė prarasta, bet lietuviškas žodis tebėra gyvas... Su Operos solistu Vladu Baltrušaičiu ruošia koncertus – dainuoja duetus, operų arijas, liaudies dainas.

1949 m. iš Pfullingeno perkeltųjų asmenų stovyklos Santvarų šeima iškeliavo į JAV, sulaukusi Jono Aisčio parūpintos „šipkartės“. Išsinuomojęs kuklų butelį iš lietuvių senbuvė, nemėgusių naujųjų emigrantų („Dievo paukštelių“), poetas gavo darbo Harvardo universiteto studentų valgykloje. Nuo 1954 m. dirbo ligoninės sandėlyje, o žmona, buvusi „Eltos“ darbuotoja, draudimo kompanijoje. Kartu su Antanu Gustaičiu pietiniame Bostone, prie pat Ramiojo vandenyno, įsigijo baltą namelį. Čia užeidavo pavakarieniauti F. Kirša. Čia apsisistodavo iš Australijos atskridęs P. Andriušis, iš Niujorko atkeliavęs J. Aistis ir Pranas Skardžius, iš Kalifornijos – Bernardas Brazdžionis ir Bronys Raila. Santvarų namuose vyko ir pirmieji sujungtos Lietuvių rašytojų draugijos valdybos posėdžiai, kuriems pirmininkavo J. Aistis. „Aš gerai žinau, kad sveikas esi širdies žmogus ir nuoširdžiai nori viską ko geriausiai padaryti“³⁸, – rašė jam Pranas Skardžius.

Į Bostoną Santvaras atsivežė eilėraščių rinkinį „Laivai palaužtom burėm“, išleista 1945 m. Tübingene. Nauji eilėraščiai buvo parašyti atsitraukimo ir baugios nežinios dienomis, prisimenant „panemunių takus“, guodžiant save ir kitus laisvės šūkiams („Viltim padangė dega, / O priesaika – širdy! / Ne mums varge suglebti, / Ne mum dalia skurdi!..“³⁹). Alfonsas Nyka-Niliūnas, jaunosios kartos kylanti žvaigždė, paskelbė 1946 m. karingą recenziją („pilna tuščios retorikos, nereikalingo patoso“), suniekinančią ne tik knygą, bet ir autorių („Visas rinkinys dvelkia senatve“). Susitikęs Tübingene Praną Skardžių, kalbininką, poetas sakėsi „daugiau nieko nebeskelbsi“⁴⁰.

Santvaras ilgam užmetė poeto plunksną, išsižeidęs ant jaunosios kartos, irzliai polemizuodamas su „Literatūros lankais“: „arogancija, pasipūtimas ir nenuoširdumas, tartum pikti vaiduokliai, užgožia mūsų dailiojo žodžio veidą“⁴¹. Skaudūs dvasiniai sukrėtimai (sūnaus Algimanto liga ir mirtis 1957 m.) grąžino jį į poetinio žodžio prieglobstį. Išleido dar penkis naujų eilėraščių rinkinius: „Aukos taurė“ (1962), „Dainos ir sapnai“ (1977), „Rubajatai“ (1978), „Buvimo pėdsakai“ (1987), „Saulėlydžio sonetai“ (1990). Pakilios retorikos kreipinius pritildė rėškios plastinio vaizdo linijos („Pro dūmus lyg našlė liūdna saulė išnyra“). Dainiškoji tonacija ėgavo minorinio atspalvio ir dramatiškos įtampos („Ir daužo smilkinius ugniniai akmenai“). Ankstyvesnis eilių stiliaus palaidumas (tai jam prikišo Aistis) suglaudžiamas į griežtos koncentracijos kanoniškas formas – sonetus, rubajatus. „Pasidariau „klasikas“, pamėgau išdailintą, gerai sukaltą ir dailiai surimuotą frazę“⁴². Klasikinės formos (ypač rytietiškas rubajatas) prikėlė erotinę tematiką, ramus pasigėrėjimas pasaulio darna tapo dominuojančiu santykiu, sudrumsčiamu retkarčiais skep-

³⁸Prano Skardžiaus laiškas Stasiui Santvarui. Laiškas 1953, balandžio 19, *Darbai ir dienos*, nr. 10(19), 1999, p. 203.

³⁹Santvaras S. *Laivai palaužtom burėm*, Tübingen, 1945, p. 29.

⁴⁰Prano Skardžiaus laiškas Stasiui Santvarui. Laiškas 1959, kovo 15, *Darbai ir dienos*, nr. 10(19), p. 279.

⁴¹Santvaras S. *Dailusis žodis ir jo mitikai*, *Dirva*, 1952, rugsėjo 4.

⁴²Stasio Santvaro laiškas Augustinui Gričiui, laiškas 1966, lapkričio 2, *Metai*, 1993, nr. 6, p. 134.

tiškos ironijos. Amžinas gyvybės alsavimas – stebėjimo ir adoracijos, vilties ir noro gyventi pagrindas. Poezijos prasmė – teigti gerumą ir grožį, „kad vilką savy nugalėtų paklydęs žmogus“. Jis tebesijautė esąs pirmosios kartos po Sruogos ir Putino atstovas, ištikimas savo jaunystės estetiniams idealams („Tačiau iki pabaigos dienų brangiausias man bus V. Mykolaitis-Putinas“⁴³). Eilėraščius tebejungė į ciklus, kaip ir jo pirmtakai – simbolistai, tačiau jo lyrikos knygos liko mozaikiškos, sudėliotos iš paskirų kūrinių, stokojančios vidinio vientisumo, kuri įvedė kaip knygos kompozicijos principą neoromantikų karta.

„Sąmoningas ir šviesus žmogus negyvena tik sau pačiam, – rašė Santvaras 1963 m. – Taigi ar aš pakankamai paisau bendruomeninių reikalų, ar aš nepradėjau nykti ir menkėti, užsidaręs savo kiaute, ar aš neaplenkiu tų darbų ir pareigų, kurių šaukiasi mano kenčianti tauta?“⁴⁴ Jis pats visą laiką buvo lietuviškos veiklos centre, įsipareigojęs begaliniais neapmokamiems darbams – šeštadieninė lietuviška mokykla, kultūriniai subatvakariai Bostono lietuvių kultūros židinyje, libretų vertimai lietuviškos operos Čikagoje spektakliams (A. Ponchiello „Lietuviai“). Sukuria literatūrinius tekstus originaliai Juliaus Gaidelio operai „Dana“ ir dviem jo kantatoms „Kantata apie Lietuvą“, „Kovotojai“. Vaidina kartu su A. Gustaičiu Kazio Inčiūros pjesėje „Vincas Kudirka“. Dalyvauja didžiajame egzodo kultūriniame žygdarbyje – „Lietuvių enciklopedijos“ leidyboje. 1953 m. dirba redakcijos sekretoriumi – organizuoja bendradarbių tinklą (800), perrašinėja taisyklinga kalba specialistų prisiūstus straipsnius, tvarko terminus ir rašybą. Kiekviename „Lietuvių enciklopedijos“ tome (jų 35) figūruoja pagrindinių bendradarbių sąrašė. Po darbo valandų vaistinės sandėlyje skuba į biblioteką rašyti straipsnių apie italų literatūrą ir muziką, lietuvių teatro istoriją ir žymiausias aktorius (K. Petrauską, S. Pilką). Lietuvių tautininkų sąjungos narys (įstojo 1935 m.⁴⁵) tautininkų laikraštyje „Dirva“ skelbia atsiminimais ataustus straipsnius apie kompozitorius, aktorius, dainininkus, rašytojus (Maironį, Vaižgantą, V. Mykolaitį-Putiną, J. Brazaitį, M. Vaitkų, S. Zobarską, P. Lemberką, A. Gričių, J. Jankų, A. Gustaitį, P. Jurkų, A. Škėmą, S. Šimkų, A. Kūčingį, V. Grigaitienę, V. Jonuškaitę, V. Baltrušaitį ir kt.). Knygai „Lietuvių literatūra svetur“ (1968) parašo studijėlę apie lietuvių egzodo dramaturgiją. Iš F. Kiršos paliktų rankraščių (eilėraščiai, nebaigtų kūrinių juodraščiai, dienoraštiniai filosofiniai užrašai) paruošia stambią knygą „Palikimas“ (1972), atidavęs tam darbui dvejų metų laisvalaikius. Suredaguoja italų poezijos vertimų antologiją „Italijos balsai“ (1989).

Santvaras įdėmiai sekė ir okupuotos Lietuvos literatūrinį gyvenimą, stebėdamas naują talentų bangą, kuri „kaip tie palazdynėliai – išlindo pro išalusią žemę“⁴⁶. A. Griciaus atsiūstus laiškus su-

Stasys Santvaras su sūnumi Algimantu.

1953 m.

Iš S. Santvaro brolijos archyvo. KAVB

⁴³Santvaras S. *Kasdieninė lietuvių gyvenimo duona*, p. 193.

⁴⁴*Ten pat*, p. 10.

⁴⁵LCVA, f. 554, ap. 1, b. 339, p. 9.

⁴⁶Stasio Santvaro laiškas Augustinui Gričiui, laiškas 1968, gegužės 8, *Metai*, 1993, nr. 6, p. 141.

Stasys Santvaras
(dešinėje)
su bičiule archeologe
Marija Gimbutiene
Amerikoje.
Iš S. Santvaro
brolijos archyvo.
KAVB

sijaudinęs skaitydavo kartu su F. Kirša ir A. Rimydžiu. Pritarė J. Brazaičio (Ambrazevičiaus) direktyvai, kad „ryšius palaikyti su Lietuvos žmonėm reikia, kiek tik galima“⁴⁷ ir Lietuvių rašytojų draugijos suvažiavimo 1982 m. nutarimu – yra viena lietuvių grožinė literatūra, o ne dvi literatūros. Viešai tvirtino, kad „tikriausiai nebus amžinas ir dabartinis rusų imperializmas“⁴⁸. Tad 1977 m. sutiko spausdinti eilėraščius „Poezijos pavasary“, kad prisiglaustų prie Lietuvos, numanydamas, kad tokiu būdu sovietų valdžios funkcionieriai siekia sukiršinti ir suskaldyti išeiviją. Apsidžiaugė, kai Vilniuje buvo išleista jo eilėraščių rinktinė „Lyrika“ (1984) su puikiomis Vytauto Kazio Jonyno iliustracijomis. Ta proga vienas išeivijos laikraštis suabejojo, ar tikri jo, Lietuvos savanorio, dokumentai, o prie namų durų Trečiojoje gatvėje buvo padėtas plytgalis, įvyniotas į raudoną skudurą... Santvarai svetingai priimdavo kiekvieną atvykusį iš Lietuvos – valdžios pareigūną ir poetą, Sibiro tremtinį ir informatorių... Abiem – poetui ir maloningai besišypsančiai Alei, kitados L. Skabeikos ir A. Vaičiuliaičio bičiulei, – norėjosi girdėti, ką kalba ir kaip mąsto okupacijos apmarinta, bet bundanti Lietuva.

1987 m. žiemą Santvarą, visad energingą ir linksmą, besidžiaugiantį „Saulelės – Dievo dukrelės“ šiluma, užpuolė ligos. Seka viena po kitos ilgos ir sunkios operacijos. Grįžęs į namus, rašo džiugius laiškus į Vilnių ir Kauną, sveikindamas atgautą Lietuvos nepriklausomybę. 1990 m. gegužės 22 d. po širdies smūgio miršta jo artimiausias draugas ir kaimynas Antanas Gustaitis. Vėl išvežtas į ligoninę prašo neprijungti jo leisgyvio kūno prie reanimacijos aparato. „Poetas Stasys tiki į sielą ir jos sugrįžimą“⁴⁹.

Stasio Santvaro
žmona Elena (Alė)
Santvarienė. 1998 m.
A. Sutkaus nuotr.
Iš S. Santvaro brolijos
archyvo. KAVB

⁴⁷J. Brazaičio laiškas S. Santvarui, 1970, sausio 15; Keturakis R. *Namai ant traškančio ledo*, Kaunas, 1996, p. 199.

⁴⁸„Įdėk plytą į mano grabą“ (pokalbis su Stasiu Santvaru), *Akiračiai*, 1973, sausis.

⁴⁹Kleizaitė-Vasarė B. Atsiminimų puokštė mokytojui, gyvenimo prasmę atradusiam, *Metai*, 1991, nr. 6, p. 183.

Stasys Santvaras mirė 1991 m. balandžio 12 d. Buvo pašarvotas Šv. Brigitos bažnyčioje ir palaidotas Naujosios Kalvarijos kapinėse greta sūnaus.

Jau nepriklausomoje Lietuvoje buvo išleistas S. Santvaro „Raštų“ tritomis: publicistika, drama, poezija (1996–2003). Apsilankęs Bostone, Robertas Keturakis parašė dokumentais, laiškais ir žmonos pasakojimais pagrįstą poetinę apybraižą „Kelionė yra pažadai“ (kn. „Namai ant traškančio ledo“, 1996). Sigitas Geda sukūrė poeto atminimui skirtą elegišką himną „Requiem“ (kn. „Skrynelė dvasioms pagauti“, 1998).

Straipsnis „Versmės“ leidykloje gautas 2002 04 18, spaudai parengtas 2003 06 30.

Straipsnis spausdintas „Lietuvos valsčių“ monografijoje „Seredžius“, Vilnius, *Versmė*, 2003, p. 1128–1138 (vyriausioji redaktorė sudarytoja Vida Girininkienė).

Straipsnis interneto svetainėje www.llt.lt skelbiamas nuo 2007 08 21.